

MATAI SENOVĒS LIETUVOJE

VINCAS MARTINKĒNAS

Matai – tai sutartiniai lyginamieji dydžiai atitinkamos rūdies (dimensijos) fizinio dydžio skaitinei reikdomei nustatyti. Įvairios tautos turėjo savo matų sistemas. Vystantis prekybiniam santykiams matai pateko iš vieno šalio į kitas, ten dažniausiai pasikeisdavo jų pavadinimas ir dydis. Šioje publikacijoje pateikiama informacija tik apie ilgio, ploto, tūrio ir svorio matus, nuo senovės laikų naudotus žmonijos kasdieniniame gyvenime.

Lietuva nuo seno yra turėjusi savo matus. Tai rodo dvarų inventoriai, kuriuose randama daug įvairių matų pavadinimų. Senosios Lietuvos matai iki šiol mažai tyrinėti. Paprasčiausi ilgio, ploto ir aukščio matavimo vienetai iš seno buvo paties žmogaus ūgis, pingsnis, pėda, pirštai, plaštaka, sprindis. Sprindžių matuojamas meitėlio ilgis, lentos plotis, bato padas ir kt. Kas lieka nuo sprindžio – tai pusė sprindžio arba vienas, du didžiojo piršto slanksteliai. Vanduo ligi kelio, polė ligi juostos, rugiai sulig žmogumi ir t. t. Lažiniai – per plaštaką, per tris pirštus.

Senosios lietuvių dainos ir inventoriai mini mylias. Pymiojo Lietuvos raketos išradėjo Kazimiero Simonavičiaus teigimu, lietuviška mylia turi 28 500 pėdų. Vėlesnė mylia turi 7 varstus.

Senovės matas, skirtas malkoms matuoti, buvo ašis. Jos ilgis buvo maždaug lygus vėlesniam sieksniui.

Prie Rusijos prijungtoje Lietuvoje ilgainiui išgalėjo rusiški ilgio matai: aršinas, kuris buvo lygus 16 verškė arba 28 coliams (71,12 cm); sieksnis, lygus 3 aršinams, 48 verškėms, 27 futams arba pėdoms (2,13 m); versta, lygus 500 sieksnių, 1 500 aršinų (1,0668 km).

Colis – seniau Lietuvoje naudotas ilgio matas. Jis yra 24,4 mm.

Kelias buvo matuojamas ir laiku (iki kurios nors vietos – valanda, savaitė, mėnuo kelio pėsčiomis, važiuotam ar raitam).

Senas audeklo matavimo matas – rietimas, siena, stuomuo. Tai apytikriai matai. Sakydavo: audeja išaudžia audeklo sieną pagal savo trobos sieną, ant kurios meta siūlus. Rietimas gali būti didesnis ir mažesnis. Nelygu išausta siena. Stuomuo – gabalas medžiagos suaugusio žmogaus marškiniams.

Medžiagos matuodavo uolektimis: 1 uolektis – 66,71 cm (Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 3 uolektys sudarė sieksną).

Pagrindiniai feodalinės Lietuvos ilgio matai buvo prentai (strypai, plg. kartą), matuojami alkūnėmis.

Ploto matai dirbamai žemei matuoti nuo valakų reformos (1557 m.) buvo valakas, lygus 30–33 margams (lietuviškas

margas – 0,71 ha; senasis „karūnos“ (Lenkijos) margas lygus 0,59 ha.).

Margas – žemė, kilęs iš vokiečių kalbos žodžio „morgen“ (liet. – rytas), t. y., plotas, kurį galima suarti per vieną rytą. Vokiškas margas mažesnis už mūsų. Valakas kai kur Lietuvoje dar vadinamas duba, pusvalakė – pusdubiu (Baisogala). Valako dydis priklausė nuo žemės gerumo. Blogesnės žemės valakas dažniausiai būdavo didesnis. 0,3 valako vadinosi treinas, 1,5 valako – penktainis, 1,25 valako – deštainis, 1,8 valako – ašmainė (1633 m. Uplytė, 1659 m. Alvitas ir kt.). Valakai, pusvalakės, trainai ir kt. buvo žinomi Lietuvoje iki 19420 m., sovietų valdžios įvedimo. Lietuvoje žinomas ir naudotas rusiškas žemės ploto matavimo vienetas buvo dešimtinė (lygi 1,0925 ha).

Iki valakų reformos žemės plotas buvo matuojamas jaučių jungu (kiek per dieną artojas aparia), statine („baėka“), t. y. plotu, kurį galima apsėti grūdų statine. Ariamasis žemės plotas buvo matuojamas dar ir kartimi. Pirmąją ardamas, artojas per dieną turėjęs suarti margą, kuriame yra 13 karėjų. Kartis turėjo 8 Rygos ir 7 lietuviškas alkūnes. Kartodamas artojas turėjęs suarti per dieną 15 karėjų (1755 m. Uplytės pavietas).

Dirvos ar žemės plotis buvo matuojamas birpėmis. Birpė – tai juosta, kurią sėjėjas užsėja 1 mostu; ji būdavo pažymima žiaudų birpėmis. Kristijono Donelaičio gimtinėje XVIII a. buvo naudojamas prūsųškas žemės matas – ūbas, pagal žemės rūdą turėjęs 30–60 margų. Prūsųškasis margas lygus 0,25 ha.

Iš tūrio matų pažymėtina ašis – geras kubinis sieksnis. Malkų ašis (8 vėpimus) turėjo suvepti klebonui valstietis nuo kiekvieno savo valdomo valako (1643 m. Tverės vls., 1688 m. Jurbarkas). Ašis dar buvo vadinama aktainiu (1670 m. Karmėlava).

XVI a. M. Strijkovskio kronikoje ir senosiuose inventoriuose minimas gorėjus, naudotas Rusijoje, Lenkijoje ir Lietuvoje. Lietuvos gorėjus lygus 2,80 l, Lenkijos – 4 l, Rusijos – 3,28 litro. Šis senas matas Lietuvoje išsilaikė iki XX a. pirmųjų dešimtmečių. Kai kur gorėjais parduodami obuoliai iki šiol (XX a. vid.). Iki Pirmojo pasaulinio karo gorėjais buvo seikėjami javai, parduodama degtinė (80 gorėjų degtinės – kufa). Didesnis už gorėjų buvo siekas, arba sykelis (dešimties gorėjų talpos indas, iš žiaudų ir vytelių pintas, arba medinis su lankais), minimas 1611 m. (Uplytės pavietas), 1750 m. (Dusetos). Didesnis už sieką (sykelį) matas biralams (javams, bulvėms) matuoti, dabar Lietuvoje išnykęs, bet dar XX a. pirmaisiais dešimtmečiais dažnai vartotas, buvo pūras (XVI–XVIII a.). Lietuvos raštuose minimas Rygos ir Magdeburgo pūras. Abu turėję po 24 gorėjus. Lietuviškasis pūras didesnis už Rygos pūrą. Buvo ir didysis lietuviškasis pūras, kurio dydis neaiškus. Buvo pūras, kuris turėjo ir 18 gorėjų.

Dažniau pūro buvo paplitęs puspūris. Didesnis už pūrą karėjus, arba kartis, skirtas grūdams ir bulvėms seikėti, atkeliavo į Lietuvą iš Lenkijos. Jo tūris – 32 lenkiški gorėjai (apie 120 litro).

Miltams, medui, alui seikėti buvo naudojamas kaužas. Jo dydis nevienodas ir neaiškus. Kalbama apie didįjį iš Maskvos į Lietuvą atkeliavusią kaužą miltams seikėti (1636 m. Ukmergės pavietas), apie didįjį mediną kaužą, kuriame tilpo kibiras alaus (1596 m. Kauno pavietas) ir apie medaus kaužą (dviejų gorėjų vienos kvortos ir pusės dydžio). Valstietis turėjo duoti nuo valako pusantro kaužo medaus (1637 m. Varnių vls.). Minimas ir kauželis – kvortos talpumo indas (1665 m. Vilnius).

Toliau verpelė – indas sviestui mušti, o drauge tūrio matas, ly-

gus ketvirtadaliui statinės. Verpelėmis seikėjo ne tik sviestą, bet ir medų, javus. Verpelės būta nevienodo dydžio, nes kalbama apie Viečkonių verpelę (1685 m.), apie senąsias verpeles ir apie verpeles, lygias karėiui.

Statinė (baėka) – matas biralams ir skysėjams seikėti.

Sviestą pardavinėdavo ir „poėkomis“ (faska). XVIII a. up sviesto poėkà buvo mokami 3 taleriai (Rygos kaina).

XVII–XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje minima komisijinė statinė, kuria daugiausia buvo matuojami javai (ypaė XVII a.). Ji turėjo 144 gorėjus arba 6 Rygos pūrus (po 24 gorėjus). Daugiausia javai buvo matuojami, ypaė XVIII a. Lietuvoje, Rygos pūrais.

Atskiri Lietuvos miesteliai turėjo ir savo matus. Yra žinomos Stakliėkių, Anykėėių ir kt. statinės („baėkos“), kurios savo dydžiu labai skyrėsi. XVIII a. statinės dalijosi į 4 ketvirėjus, 8 aėmainius, 16 deėioliktainių. Javų statinės turėjo 72 lietuviėkus gorėjus. Iki valakų reformos (1557 m.) statinė javų buvo pėmės ploto matas (apsėtas plotas).

Iš svorio matų XVI a. inventorių apraėuose dažnai minimas akmuo, lygus 40 lietuviėkų svarų, arba 14,619 kilogramų. Akmens gyvavimo chronologinės ribos – XIII–XVIII a.

Svaras buvo lietuviėkas ir rusiėkas. Lietuviėkasis lygus 365,47 gramų, rusiėkasis – 400 gramų. Akmenimis dažnai būdavo sveriami ir upšienį gabenami vėdko skrituliai.

Vėdkas – taip pat svorio matas (minimas K. Sirvydo podyne). Tai, matyt, nedidelis vienetas, nes 1 vėdkas medaus kainuodavo 1 graėą, o 1 vėdkas vėdko – 4 graėius (1686 m. Upytės pavietas). Valstietės

turėjo suverpti po 6 vėdkus linų (1660 m. Ukmergės pavietas).

Pinomas ir pundelis, turėjæs 14 lietuviėkų svarų, lygių 20 Rygos svarų, ir t. t.

Didžiausias svorio matas, kaip rodo XIII a. Rygos miesto skolų knyga, prekybos keliais atklydæs į Lietuvą iš Vokietijos, buvo laėtas (vok. *laėt* – naėta, kroviny), skirtas druskai, pelenams, potaėui sverti ir sudaræs 2 000 kg (40 cnt). Tas pats laėtas Rusijoje apie XV a. turėjo 90 pūdų (maėdaug 1 500 kg), XIX a. – 72 pūdus. Lietuvoje buvo išgalėjæs 2 000 kg laėtas, Vokietijoje prekybinis laėtas atitiko 3 000 kg. Rusiėkas svorio matas pūdas lygus 40 svarų, 16,3805 kg.

Senas rusų svorio matas, vartotas ir Lietuvoje, buvo birkavas. Jis lygus 10 pūdų, arba 40 rusų svarų, t. y., 163,8 kilogramų. Kildinamas iš Skandinavijos. Lietuviėkas birkavas buvo lygus 5 akmenims. Iš smulkiojų svorio matų, naudotų carinės Rusijos ir Lietuvos vaistinėse, buvo drachma (lygi 3,732 gramų) ir uncija (lygi 29,860 gramų).

Tokio matų avairumo, praeityje būdingo daugeliui Europos dalių, priešasėiø reikia ieėkoti ekonominiuose santykiuose. Lietuvoje ir Lenkijoje tuo laikotarpiu seimai nustatydavo matų sistemą kiekvienims metams. Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje išgalėjo metrinė matų sistema.

LITERATŪRA:

1. Jablonskis K., Lietuviėki pėdėpai senosios Lietuvos raėtinių kalboje, Kaunas, 1941.

Parengta pagal publikaciją „Matai senovės Lietuvoje“, išspausdintà 1966 m. leidinyje „Kraėtotyra“, p. 123–127.

Lietuva. Stepono Bagdono nuotrauka